

BAKÜ'NÜN KURTULUŞUYLA İLGİLİ İSTANBUL GAZETELERİNDE YAYIMLANAN ASPARAGAS BİR HABERİN DEĞERLENDİRİLMESİ*

Gıyas ŞÜKÜROĞLU**

Öz: Bu makalenin araştırma konusu, İstanbul'un önde gelen gazetelerinin 14-15 Ağustos 1918 tarihlerindeki sayılarında yayımlanan Bakü'nün Bolşevik tahakkümünden kurtarıldığıyla ilgili bir haber ve aynı haber üzerine yapılan değerlendirmelerdir. Haberin nasıl ve hangi koşullarda ortaya çıktığı ve İstanbul gazetelerinin sayfalarına nasıl yansıdığı gibi hususlar, konunun araştırma problematiğini teşkil eder. Konuyla ilgili gazete haberleri, köşe yazıları ve birkaç arşiv belgesindeki kayıtların karşılaştırmalı yöntemle irdelenmesi sonucunda sorunun kaynağı tespit edilmiştir. Araştırma sonunda ulaşılan bilimsel bulgulara göre 13 Ağustos 1918'de İstanbul'a seyahat eden Kafkasyalı bir şahsa atfedilen sözler, İstanbul gazetelerinin sonraki günlük sayılarına müjdeli haber olarak yansımıştır. Askerî mekanizmanın iç haberleşmesinden sonra gazetelerdeki haberin 5 Ağustos 1918 tarihli ilk Bakü taarruzundan dolayı ortaya çıktığı anlaşılmıştır. Taarruzun başarısız sonucu, İstanbul gazetelerinin sayfalarına zafer olarak yansımıştır. Bu yanlış, Kafkasya ile haberleşme olanaklarının zorluğu ve sınırlı oluşuyla doğrudan alakalı olmuştur. Günümüzde Bakü'nün 15 Eylül 1918'de kurtarıldığı çok iyi bilinen bir vakadır. Bu tarihten bir ay önce gazetelerde yayımlanan haberinin etkileri ve yankıları ise İstanbul kamuoyunun Bakü meselesine verdiği önemin ve şehrin kurtuluşunun sabırsızlıkla beklendiğinin açıkça göstergesidir.

Anahtar kelimeler: Kafkasya, Azerbaycan Cumhuriyeti, Kafkas İslam Ordusu, Bakü Harekâtı, İstanbul gazeteleri.

Fake News Published in Istanbul Newspapers on the Liberation of Baku

Abstract: This article researches the leading Istanbul newspapers' publication of fake news and comments on the liberation of Baku from the Bolsheviks, dated August 14 and 15, 1918. The main focus of the paper is to decipher how these news came about and under which conditions; and the manner they were reflected on the Istanbul newspapers. Through a comparative analysis of press reports, columns, and records in various archival documents, we determined the source of the misunderstanding, narrowing it down to the words of a respected Caucasian who traveled to Istanbul on August 13, 1918. His testimony was reflected as good news in the next day's issues of Istanbul newspapers. Thus, based on the internal

---

* Makalenin Türü: Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 12.12.2022 - 24.08.2023

Bu makale, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Yunus KOÇ danışmanlığında hazırlanan "Kafkas İslam Ordusu: Kuruluş, Teşkilatlanma ve Operasyonlar" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., E-posta: giyassukuroglu@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0844-3490.

communications of the military apparatus, it was understood that the news published in the Istanbul newspapers were about the first attack on Baku on August 5, 1918. However, the failure of the attack was presented as a clear victory in the Istanbul newspapers. This mistake was directly related to the difficulty and limitations of communication with the Caucasus. Today, it is known that Baku was liberated on September 15, 1918. The impact and consequences of the newspaper report of August 14 and 15, 1918, show how important the Baku question was and how impatiently people waited for the liberation of the city.

Keywords: Caucasia, The Republic of Azerbaijan, The Caucasus-Islam Army, The Baku Operation, The Newspapers of Istanbul.

Giriş

İstanbul basınının *Sabah*, *Tanin*, *Vakit* gibi önde gelen gazetelerinin 14 Ağustos 1918'deki sayılarında Bakü'nün Bolşevik tahakkümünden kurtarıldığını özetleyen özel bir haber yayımlandı. Türk kamuoyunun derin ilgisini çeken bu haber, gazetelerin sonraki günkü sayılarında ayrıntılı şekilde irdelendi. İlk kutlama ve sevinç belirtilerinin ardından haberin doğruluğuyla ilgili kaygılar oluştu. Hükümet kurumlarının hiçbir resmî açıklamada bulunmadığı ortamda ortaya çıkan böyle bir haberin keyfiyetini irdeleyen çağdaş bir araştırmacı, Bakü harekâtından bahseden arşiv materyalleri ve ana kaynaklarda şehrin 14-15 Eylül 1918 tarih aralığındaki 36 saatlik çetin muharebelerden sonra kurtarıldığının yazılı olduğunu rahatlıkla görebilir (ATASE, BDH, no. 3822-H-1-1-16; TTK, KO, no. 1/67; *ATBD*, no. 148, belge no. 98:98-1, ss. 273-275; Rüştü, 1934, ss. 202-216; Süleyman İzzet, 1936, ss. 36-48). Operasyonun ayrıntılarını ele alan birçok çağdaş akademik araştırmanın ulaştığı bulgular da şehrin bahsedilen tarihte kurtarıldığını apaçık ortaya koyar (Yüceer, 1996, ss. 116-122; Süleymanov, 1999, ss. 336-356; Karaköse, 2012, ss. 222-229; Görürülmaz, 2015, ss. 317-343; Güler, 2021, ss. 200-205). Olayın vukua gelme tarihiyle ilgili bu kadar kesin bilgi ortada iken İstanbul gazetelerinin bir ay önceki sayılarında yayımlanan haberin kaynağı, her halükârda merak uyandırır. Gerçek olmadığı sonradan anlaşılan bu haberin İstanbul basınında kendine yer bulabilme meselesi de ayrıca düşündürücüdür. Tarihi olaylara meraklı okurların aklını kolaylıkla karıştıran böylesine bir mesele, araştırma konusuyla ilgili önemli bir sorunun varlığına işaret eder. Doğru olmadığı sonradan anlaşılan haberin içeriği ve içyüzü ile yüzyıl öncesinin İstanbul basınının sayfalarında kendine yer bulabilmesinin arkasındaki etkenler, bu makalenin başlıca araştırma problematiğini teşkil eder. Bu çalışmada ele alınan materyal, dolayısıyla da araştırmanın başlıca kaynak malzemesi genellikle 14-15 Ağustos 1918 tarihlerinde İstanbul basınının *Ati*, *Haftalık Gazete*, *İkdam*, *Sabah*, *Tanin*, *Tercüman-ı Hakikat*, *Vakit* ve benzeri gazetelerin sayfalarında neşredilen haberler ve köşe yazılarıdır. Konunun kaynak envanterinin bahsi açılmışken, 1918-1920 seneleri arasında 23 ay kadar politik ömrü olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşunun yüzüncü yılı dolayısıyla yayımlanan bir kitapta söz konusu materyalin transkripsiyonunun yayımlandığı

da ifade edilmelidir (*Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında*, 2018, no. 243-248, 250-251, 253, 255, ss. 235-245, 252-254). Odaklanılan dönemin İstanbul basınında Azerbaycan Cumhuriyeti ile ilgili haberler ve köşe yazılarının derlemesinden ibaret olan bu eserde, yayın kategorisi farklılığı dolayısıyla söz konusu haberin keyfiyetinin irdelenmesi beklenemez. Sözün özü, konunun kaynak envanteri bilinmekle birlikte mevcut malzemeyi değerlendirmeye tabi tutan ve yanlış enformasyon içeren haberin ortaya çıkma koşullarını ortaya koyan akademik bir araştırmaya ihtiyaç vardır. Bu bağlamda olmamış bir vakanın olmuş gibi gösterilerek en azından bir ay önceden haberleştirilmesi veyahut da yeterli düzeyde teyit edilmeden yayımlanan haberin içeriğinin ve kaynağının irdelenmesiyle işe başlanabilir.

Haberin İçeriği ve Kaynağı

13 Ağustos 1918'de resmî görüşmeler yapmak üzere Gülnihal vapuruyla İstanbul'a ulaşan Kafkasya Heyeti üyelerinden bir şahsın muhabirlerden biriyle sohbetinde Bakü cephesinde meydana gelen olaylarla ilgili sarf ettiği sözler, sonraki günün İstanbul gazetelerinin sayfalarına müjdeli haber olarak yansıdı. *Sabah* ve *Vakit* örneğinde birçok gazetede yayımlanan mevzubahis haberin İttihat ve Terakki Fırkası'na yakınlığıyla bilinen *Tanin* gazetesinin üçüncü sayfasına yansıma biçimi şöyleydi:

En nihayet Bolşeviklerin Bakü'de gösterdikleri munidane mukavemetin hakkından geldik. Askerlerimiz Bakü'yü Ağustos'un beşinde zapt etmişlerdir. Bolşevikler suret-i katiyede mağlup edilmişler ve takriben üç bin kadar zayıt vermişlerdir. Payitahtımızın keyfiyet-i istirdadından kalbimizde hissettiğimiz sürur ve memnuniyet, Bakü'yü sapsağlam almış olmamızla tezauf ediyor. Kuva-yı askeriyemiz Bakü'yü daha evvel zapt edebilirdi. Fakat Kumandanlık cepheden muharebeye girişmekle şehrin Bolşeviklerin mezalim ve tecavüzatından müteessir olacağından korkuyordu. Bundan başka Kumandanlık şimal-i garbide kâin Şamahı'da ve cenupta kâin Salyan'dan şehri ihata etmek istiyordu. Bakü ile ordumuzun iki cenahı arasında kanlı müsademat vuku bulmuş ve bu müsademat neticesinde askerlerimiz Bakü'ye girmiştir. Askerlerimizin ileri yürüyüşü o kadar seri olmuştur ki Bolşevikler Bakü'de haşarat ika edememişlerdir. Bakü'de sükûn ve asayiş iade edilmiştir. Hükümetimizin merkezi derhal Bakü'ye naklolunacaktır (*Tanin*, no. 3475, s. 3).

Tanin'den alıntıladığımız haberin kısmen değişiklik arz eden içeriği, *Sabah* ve *Zaman* gazetelerinin de aynı günkü sayılarında yayımlandı (*Sabah*, no. 10324, s. 1; *Zaman*, no. 130, s. 1). Aynı kaynağa dayalı olarak haber üreten *Haftalık Gazete* ve *Vakit* gazetesi ise Bakü'nün 4 Ağustos 1918'de kurtarıldığını yazmaktaydı (*Haftalık Gazete*, no. 8, s. 6; *Vakit*, no. 294, s. 1). Yayımladığı habere "... şehrin petrol kuyuları olan yerlere birdenbire girilerek yangın zuhuruna ve tahribata asla meydan verilmeden zapt edilmiştir..." notunu düşen *Vakit*, ek bilgi olarak,

kurtarma operasyonunda Azerbaycan ordusunun 500 askerinin şehit olduğu ve yaralandığını bildirmektedir (*Vakit*, no. 294, s. 1).

Mevzubahis haberi basına aktaran şahsın kimliği belirsizdi ve haberin yayımlandığı gazetelerin hiçbirinde şahsın adı açık şekilde yazılı değildi. *Tanin*'in haberinin dibace kısmında 13 Ağustos 1918'de Gülnihal vapuruyla Kafkasya'dan birçok zevatın İstanbul'a geldiği belirtilmekteydi (*Tanin*, no. 3475, s. 1). Nuri Paşa'nın siyasi müşaviri sıfatıyla bir süreden beri Kafkasya'da bulunan *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi başyazarı Ahmet Ağaoğlu da aynı gün aynı vapurla İstanbul'a gelenler arasındaydı¹. İstanbul'a ayak bastığı gün (13 Ağustos 1918) *Vakit* gazetesi muhabirinin sorularını yanıtlayan Ağaoğlu'nun 14 Ağustos 1918'de yayımlanan röportajında, oldukça manidar biçimde İstanbul kamuoyunda yankılanan haberin ayrıntılarından hiç bahsedilmedi (*Vakit*, no. 294, s. 1-2). Söz konusu habere 14 Ağustos 1918'deki sayısının ilk sayfasında yer veren başka bir gazetenin editör notunda ise "... Bakü'nün Azerbaycan kıtaatı tarafından zapt edildiği haberi henüz katiyet kesp etmemiştir... Şehrin her taraftan muhasara edilmiş olduğu muhakkak bulunduğundan Bolşevik ve Ermenilerin bugün, yarın Azerbaycan'ın merkezinden tardı haber-i katîsinin vüruduna intizar olunabilir." şeklinde beklenmesi gerektiğini tavsiye eden yorumu bulunmaktaydı (*Zaman*, no. 130, s. 1). Millî Ajans muhabirinin 15 Ağustos 1918'de Batum'dan çektiği "Bakü'nün işgali hakkında deveran eden şayiât henüz resmen tahakkuk etmemiştir." içerikli telgrafı da ihtiyata riayet koşulunun elzem olduğuna işaret etmekteydi (*İkdam*, no. 7727, s. 1; *Sabah*, no. 10325, s. 2; *Tanin*, no. 3476, s. 4).

İstanbul gazetelerinin 14-15 Ağustos 1918'deki sayılarında yayımlanan haber, ifade edilenlerden görüldüğü üzere, çelişkili bilgiler barındırmaktaydı. İki gün boyunca İstanbul kamuoyunun gündemini meşgul eden bu kadar önemli bir haberin mutlaka bir kaynağı olmalıydı. Aslına bakılırsa, sorunun çözümü, haberin içeriğinde saklıydı. Şehrin kurtuluş tarihi olarak belirtilen 4 Ağustos veya 5 Ağustos 1918 tarihlerinde Bakü muharebe cephesinde meydana gelen olaylar, İstanbul'daki sorun yumağının çözümüne anahtar olabilirdi. Bahsedilen vakanın

¹ Ekim İhtilali'nden sonraki süreçte Osmanlı Devleti ile Güney Kafkasya arasındaki ilişkileri düzenleyen Batum Konferansı sırasında Enver Paşa'nın direktifiyle Ahmet Ağaoğlu ve Kafkasyalı hemşerisi Ali Hüseyinzade, Osmanlı Heyeti'nin siyasi müşaviri olarak Batum'a gittiler (*Atı*, no. 130, s. 1; *İkdam*, no. 7633, s. 2; *Sabah*, no. 10231, s. 2; *Tanin*, no. 3381, s. 4). Konferansın sona ermesinden sonra Nuri Paşa'nın siyasi müşaviri vasfıyla Gence'ye izam olundular (BOA, A.VRK, no. 820/49). Önemli bir iş dolayısıyla Ali Hüseyinzade'nin daha erken tarihte İstanbul'a dönmesi icap etti (*Vakit*, no. 294, s. 2). Özel görevi gereğince Azerbaycan'da bulunduğu günlerde İstanbul'un Fatih semtinde çıkan bir yangında Ahmet Ağaoğlu'nun Molla Gürani'deki evi yandığından aile efradı çok zor durumda kaldı. Bu yüzden Ahmet Ağaoğlu da mevzubahis tarihte Kafkasya'dan İstanbul'a döndü (Ağaoğlu, 2013, ss. 52, 57).

vukua geldiği tarih olarak ifade edilen hafta içerisinde Kafkas İslam Ordusu'nun muharip unsurları, muharebe cephesindeki hızlı ilerleyişle Bakü banliyölerine kadar ulaşmıştı. Bakü'nün lokalize olduğu gerdanın üzerinde bulunduğu sivri kartal burnuna benzeyen Abşeron Yarımadası'nın Kobu, Hırdalan köyleri ve Sumkayıt İstasyonu üzerinde fiilî kontrol sağlanmıştı. Bundan sonraki birkaç gün içerisinde Bakü'nün her an ele geçirilmesi mümkündü. Ordunun kuzey ve güney gruplarına bağlı bütün muharip unsurların muharebe cephesine ulaşmasından sonra, 5 Ağustos 1918 günü şehrin batısındaki denize yakın Kurt Kapısı denilen mıntıkada taarruza geçildi. Konuyla ilgili genel literatürde “Birinci Bakü Taarruzu” olarak karakterize edilen bu ilk denemede yanlış taktik ve organizasyon yetersizliği yüzünden belirlenen hedefe ulaşamadı². Bu başarısız taarruzla ilgili gelişigüzel fısıltılar, öyle gözükmektedir ki, içeriği yeterli düzeyde araştırılmadan İstanbul gazetelerinin 14-15 Ağustos 1918'deki sayılarına müjdeli haber olarak yansdı.

Başarısız taarruzun gazetelerin 10 gün sonraki sayılarına zafer olarak yansması, üzerinde ayrıca durulması gereken manidar bir vakadır. Söz konusu durumun özel nedenleri olduğu muhakkaktır. Öncelikle sözü edilen dönemin İstanbul gazetelerinin yurtdışında neredeyse hiç özel muhabiri yoktu. Millî Ajans'ın birkaç yabancı ülkedeki muhabirlerinin çektikleri telgraflar, İstanbul gazetelerinin sayfalarına genellikle olduğu şekliyle yansımaktaydı. Bazen yurtdışında yayımlanan gazetelerden İstanbul gazetelerinin idarehanelerine ulaşan nüshalarındaki haberlerin çevirileri yapılarak yayımlanmaktaydı. Bazen de bir vesile ile İstanbul'a seyahat eden yabancı bir şahsın anlattıkları, 14 Ağustos vakasında olduğu gibi, doğrulanma gereksinimi duyulmadan gazetelerin sayfalarına özel haber olabilirdi. Söz konusu haberle ilgili resmî makamların herhangi bir açıklamada bulunmamasının durumu fazlaca karmaşık hale getirdiği de aşikârdır. Aslında bahse konu haberin doğrudan muhatabı mevkiindeki Harbiye Nezaretinin de birinci taarruzun ayrıntılarıyla ilgili çok fazla malumatı yoktu. 6 Ağustos 1918'de alınan bir telgrafnamede Nuri'nin taarruzunda muvaffak olamayarak Bilacarı İstasyonu'nun batısına çekildiği bildirilmekteydi (TTK, KO, no. 12/133). Sonraki günlerde İstanbul mahfillerine ulaşan bilgiler ise oldukça kısıtlıydı. Başkomutanlık Vekâleti ile Kafkas İslam Ordusu Komutanlığının arasındaki iletişimi sağlamakla mükellef olan Üçüncü Ordu Komutanlığına Nuri Paşa'nın 8 Ağustos 1918'de gönderdiği bilgilendirmede, 5 Ağustos 1918'deki taarruzu durdurmaya muvaffak olan muarız tarafın karşı taarruza kalkıştığı, topçu cephanesinin bitmesi yüzünden piyadenin himaye edilemediği ve kıtaatın Bakü'nün 4 kilometre batısındaki Puta-Hırdalan

---

² 5 Ağustos 1918'deki taarruzun ayrıntılarıyla ilgili bilgi için bk. Rüştü, 1934, ss. 139-144; Yüceer, 1996, ss. 104-106; Süleymanov, 1999, ss. 275-281; Arslan, 2010, ss. 108-116; Karaköse, 2012, ss. 201-207; Görürlymaz, 2015, ss. 275-279.

Demiryolu'nun gerisine alındığı ifade edilmekteydi (ATASE, BDH, no. 3819-6-69-2; ATASE, BDH, no. 3829-45-4; Rüstü, 1934, s. 149).

Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa, Nuri Paşa'nın bahse konu telgrafındaki bilgileri aynı gün içerisinde olduğu şekliyle Enver Paşa'ya ilettiler. Ancak sonraki günlerde Kafkasya'daki Alman Askerî Heyeti Komutanı Tuğgeneral Friedrich Kress von Kressenstein'in Bakü'nün ele geçirildiği hususunda Almanya Genel Karargâhı'na bilgilendirmesi ve Tiflis'teki Avusturya delegesinin Türk kıtaatının eline geçen Bakü'ye gitmek üzere yola çıktığı hususundaki telgrafi, Enver Paşa'yı fazlaca kuşkulandırdı³. Bu nedenle 12 Ağustos 1918'de Mehmet Esat Paşa'ya çektiği şifreli telgrafında mevcut durumun Nuri Paşa katında tashih edilmesinden sonra kendisinin acilen bilgilendirilmesini talep etti (TTK, KO, no. 12/133). Bu talebi 16 Ağustos 1918'de yanıtlayan Mehmet Esat Paşa, Nuri Paşa'nın ilk taarruzla ilgili gönderdiği iki telgrafnamesindeki kayıtlara göre durumda pek bir değişiklik vukua gelmediğini ve taarruz esnasında karşı taraftan bir zırhlı treninin ganimet olarak ele geçirildiğini bildirdi. Bakü'nün kurtarılmasıyla ilgili İstanbul gazetelerinde dolaşan şayia, Mehmet Esat Paşa'ya göre, Ağustos'un ilk günlerindeki başarılı taarruz ile şehrin iki kilometre kadar yakınlarına ulaşılmasından kaynaklanmış olabilirdi. İlk taarruzun dış dünyaya yansımaları öylesine güçlüydü ki Tiflis'teki Gürcü gazeteleri bile taarruzun sonucunu araştırma zahmetine katlanmadan Bakü'nün alındığını önemli bir haber olarak sayfalarına taşımışlardı. Hatanın anlaşılmasından sonra ise tekzip metni yayımlamak zorunda kalmışlardı (TTK, KO, no. 12/129). *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi başyazarı Ahmet Ağaoğlu da Kafkasya'daki en son izlenimlerini okurlarıyla paylaştığı "Kızıl Elma'ya Doğru" başlıklı yazılar serisinin 17 Ağustos 1918'deki dördüncü makalesinin satır aralarında söz konusu haberin ortaya çıkma şeklinin izahını verdi. Bu izahatında Gence'den ayrılışı sırasında Azerbaycan kıtaatının Bakü'ye egemen sirtları ele geçirdiğini ve Tiflis'e ulaştığı vakit Alman Askerî Heyeti Komutanı Kress Paşa'nın Gürcü gazetelerinde yayımlanan resmî tebliğinden Bakü'nün kurtarıldığının öğrenildiğini beyan etti (*Tercüman-ı Hakikat*, no. 13455, s. 1). Bu açıklama ve benzeri diğer kayıtlar, Ahmet Ağaoğlu ve onunla seyahat eden şahısların İstanbul gazetelerinde yayımlanan haberin kaynağı oldukları düşüncesini güçlendirmektedir⁴. Netice

³ İstanbul Konferansı'na memur Azerbaycan Heyeti Reisi Mehmet Emin Resulzade'nin 10 Ağustos 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski'ye gönderdiği raporunun satır aralarında, Türklerin Bakü'ye girdiklerini Kress Paşa'nın Almanya Genel Karargâhı'na bildirdiği haberini Enver Paşa'dan duyduğunu belirtir. Bunun devamında da aynı meseleyle ilgili Nuri Paşa'dan sarıh bir haber alınmadığını ifade eder ve ayrıntılı haber gönderilmesini talep eder (BCA, no. 930-1-0-0-1-17-1, v. 53; İmanov, 2006, belge no. 3, s. 88).

⁴ Mehmet Emin Resulzade'nin 2 Eylül 1918'de Mehmet Hasan Hacinski'ye gönderdiği 36 numaralı raporunda söz konusu meseleyle ilgili notu şöyledir: "... Ahmet Bey ve

itibariyle asparagas olduğu anlaşılan haberdan kaynaklanan karmaşık bulmacanın ifade edildiği üzere açıklığa kavuşması, hiç kuşkusuz, olumlu bir gelişmeydi. Gazetelerin son iki günlük sayılarında bahse konu haber üzerine yayımlanan jeopolitik değerlendirmeler ise fazlasıyla rasyoneldi.

Haber Üzerine Yorumlar

Doğru olmayan enformasyonun matbuatta haberleştirilmesinin ardından İstanbul'un önde gelen gazetelerinin sayfalarında hayalî kurgulara dayalı birçok yorum ve analiz yayımlandı. Bu konuda öncü olan *Sabah* gazetesinin 14 Ağustos 1918'deki sayısında "Bakü'nün İstirdadı" adıyla yayımlanan köşe yazısında Bakü'nün jeopolitik konumu, ekonomik ve askerî potansiyeli ele alındı. Şehrin alınmasının her açıdan önem arz ettiğinin ifade edildiği yazıda, askerî açının özellikle önemli olduğu vurgulandı. Azerbaycan kıtaatının Bakü şehrinin ele geçirmesinin Mart ayından beri İran'ın kuzeyine yığınak yapan İngilizlerin muharebe sahnesine girişlerini engellediği ifade edildi. Bakü'nün kurtarılmasının İngilizlerin genişlemeci siyasetine indirilen ağır bir darbe olduğunun ifade edildiği makalede, "... İngilizler, hiç şüphesiz, Bakü'nün istirdadını büyük bir meraretle karşılayacaklar..." şeklinde genel bir değerlendirme yapıldı (*Sabah*, no. 10324, s. 1). Ancak Bakü muharebe cephesindeki gerçek durum, köşe yazısında ifade edilenlerin tam aksineydi. Daha önce bahsedildiği üzere, Kafkas İslam Ordusu muharip unsurlarının Bakü'nün batısındaki dış mahallelere ulaşması nedeniyle siyaset sahnesi, tebeddülata uğramış ve 31 Temmuz 1918 tarihi itibariyle Bolşevik Rusya'nın Kafkasya Fevkalade Komiseri Stepan Şaumyan'ın başında bulunduğu Halk Komiserleri Sovyeti Hükümeti yönetimden çekilmişti. Otorite boşluğunun vukua geldiği yeni konjonktürde ipleri ele alan İngiliz Konsolosu Aeneas Ranald MacDonell'in özel gayretleriyle Bakü'deki Sağ Sosyalist İhtilalciler, Taşnaklar, Menşevikler ve Bahriyelilerin katılımıyla Merkezi Hazar Diktatörlüğü Hükümeti kurulmuştu (1 Ağustos 1918). Müteakip 45 gün boyunca Bakü'nün yönetimini üstlenen bu hükümetin ilk icraatı ise aylardan beri Hemedan-Kazvin hattında mekik dokuyan Tümgeneral Lionel Dunsterville komutasındaki İngiliz kıtaatını Bakü'ye davet etmek oldu. Söz konusu davete hemen icabet eden İngiliz Komutanlığı da Ağustos ayının ilk haftasından itibaren Bakü muharebe cephesine asker sevk etti ve sonraki 40 gün boyunca şehrin savunulmasında aktif rol üstlendi (Dunsterville, 2016, ss. 199-214; Donohoe, 2016, s. 171).

Bakü'deki gelişmelerden habersiz olan İstanbul gazetelerinin sayfalarındaki zafer temalı yorumların diğer boyutunu ekonomi faktörü oluşturmaktaydı. Büyük harp senelerinde uluslararası piyasalarda özellikle aranan meta olan petrolden Bakü'de bol miktarda mevcuttu. *Sabah* gazetesinin 14 Ağustos 1918'deki sayısında

---

onunla gelenler burada Bakü'nün alındığına dair her tarafı sevindirici bir haber getirdiler..." (BCA, no. 930-1-0-0-1-17-1, v. 29; İmanov, 2006, belge no. 5, s. 95).

yayımlanan analizin ekonomik kısmında ifade edildiği üzere, "... Bakü'nün petrol ve petrol madenleri, bütün cihan piyasasının en zengin menabi-i servetinden birini teşkil ediyor. Kafkasya, Çarlığın kanlı çizmesi altında inlediği o karanlık devirlerde servet ve refahını hep bu madenlere medyun bulunuyor ve dünyanın her cihetinden Kafkasya'ya doğru akan altın külçelerinin mihver-i incizâbını hep bu madenler teşkil ediyordu..." (*Sabah*, no. 10324, s. 1). *Sabah*'ta yayımlanan köşe yazısında anlatılanların gerçek hayatta karşılığı vardı. 1872'de iltizam sisteminin kaldırılmasından sonra manüel aşamadan fabrika üretimi aşamasına geçen Bakü petrol sektörü, sonraki 30 sene boyunca sürekli olarak gelişim kaydederek, dünyanın en önemli üretim merkezlerinden biri haline gelmişti⁵. Parasal değeri tahmin edilemeyecek kadar fazla olan bu servet membalarına sahip olan hükümetin ekonomik geleceğini de güvence altına alacağına hiç kuşku yoktu. Payitaht olarak ilan ettiği şehri kontrolü altına alan Azerbaycan Hükümeti'nin de ekonomik ve ticari istiklalini elde ettiği rahatlıkla söylenebilirdi. Bu kutlu yolda Azerbaycan Türklerinin en önemli destekçisi ise Osmanlı Türkleri idi. *Sabah* gazetesindeki köşe yazısında beyan edildiği üzere, "... Osmanlı Türkleri Azerbaycan Türklerinin refah ve saadeti kendi refah ve saadetleri demek olduğunu pekâlâ biliyorlar... Azerbaycanlılar da büyük kardeşleri olan Osmanlıların her hususta kendilerine zahir ve destgîr olacaklarından emin olabilirler..." (*Sabah*, no. 10324, s. 1). Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı entelektüel muhitinde tartışmaya açılan "Tahlis-i Etrâk" teorisinin⁶ belirgin tezahürü olan bu köşe yazısı aynen şu cümle ile sona ermekteydi: "... Osmanlı Millet ve Hükümeti bu yeni dindaş ve ırktaş hükümete dest-i muavenet ve müzaheretini uzatmakla tarihin kendisini ifaya memur eylediği en mukaddes tarihi vazifelerinden birini yapmış olduğuna kanidir." (*Sabah*, no. 10324, s. 1).

Bahsedilen teorinin somut belirtilerini, Ahmet Emin Yalman'ın imtiyaz sahibi ve başyazarı olduğu *Vakit* gazetesinin 15 Ağustos 1918'deki sayısındaki siyasiyat köşesinde yayımladığı analizinde açıkça görmek mümkündür. Yüz senelik Çarlık hegemonyasından sonra ayağa kalkan, millî ve düzenli teşkilatını kuran Azerbaycan Türklerinin Bakü üzerine yürümesi, Ahmet Emin'e göre, komşu ve ırktaş bir memleketin varoluşsal yeteneğinin çok önemli bir kanıtıydı. Bu açıdan bakılınca, Türk kamuoyunun Bakü önlerinde kazanılan zafere sevinmesi, fütuhâtçı bir emel olmaktan ziyade mevcut sınırlar ötesindeki ırktaşların

⁵ Kurtuluş tarihine kadar geçen sürede Bakü'deki petrol üretimiyle ilgili bilgi için bk. Karagür, 2007, ss. 15-45; Kurban, 2013, ss. 149-196; Muradaliyeva, 2017, ss. 11-75.

⁶ Türk İredantizmi olarak bilinen "Tahlis-i Etrâk" teorisinin fikir babası, "Tekin Alp" müstear ismiyle bilinen Moiz Kohen'dir. 1914 senesinde *Türkler Bu Muharebede Ne Kazanabilirler?* ismiyle yayımladığı teorik risalesinde "Tevhid-i Etrâk" teorisinin gerçekleşme olasılığının olmadığı uluslararası konjonktürde Türkler için en uygun millî mefkûrenin "Tahlis-i Etrâk" teorisi olduğunu, Kafkasya ve İran Türklerinin öncelikle kurtarılması gerektiğini ileri sürmüştür (Kohen, 1330/1914, ss. 26-46).

varoluşsal yeteneğe sahip millî bir hükümet kurmalarına karşı duyulan bir gurur hissiydi. Bu vaka karşısında duyduğu sevinç hissini ve daha fazlasını Ahmet Emin, şöyle ifade etmekteydi:

... Harpten evvel biz kendimizi dünya yüzünde pek yalnız görüyorduk. Filhakika Rusya'da gizliden gizliye bizim meserret ve kederimize iştirak eden dindaşlarımız ve ırktaşlarımız vardı. Fakat Rus istibdadı kendilerini hem susturuyor hem de büsbütün Ruslaştırmaya çalışıyordu. Şimdi bizim hududumuz civarında yeni yeni Türk Hükümetleri peyda oluyor. Biz nasıl bu hükümetler için tabii bir dost ve bir istinatgâh isek, onlar da bizim için maddî ve manevî bir istinatgâhtır. Kendimizi artık dünya yüzünde yalnız görmeyecek, aynı gayeleri takip eden yoldaşlara malik bulunduğumuzu bileceğiz. Yoldaşlarımızın menfaatleri, nasıl bizim dâhilen kuvvet bulmamızı ve İslam dininin ve Türk harsının kuvvetli bir merkezi halini almasını icap ettiriyorsa, bizim menfaatimiz de yeni Türk Hükümetlerinin kendi hususi ihtiyaçlarının icap ettirdiği surette kuvvet bulmasında ve inkişafa mazhar olmasındadır. Bu müşterek ve sıkı menfaatlere nazaran iki taraf birbirine bittabi elinden gelen muaveneti esirgemeyecektir... (*Vakit*, no. 295, s. 1).

Nüfusunun çoğunluğu Türklerden ibaret olan ve ekonomik sirkülasyonunun mühim bir kısmını Türklerin döndürdüğü Bakü şehrinin Azerbaycan Hükümeti'nin kontrolü dışında kalması, Ahmet Emin'e göre yeni hükümetin siyasal istikbali açısından tehlikeli olabilirdi. Hazar Denizi kıyısındaki Bakü gibi önemli bir liman kenti aracılığıyla ticaret hayatına katılmayan ve petrol kaynaklarına sahip olamayan bir Azerbaycan'ın ekonomik olarak gelişme ve ilerleme olasılığı sınırlı ve kısıtlıydı. Osmanlı Hükümeti ile Azerbaycan Hükümeti arasında oluşan dostluk, kardeşlik ve ortak çıkarların ekonomik alana yansımaları da mevzubahisti. Her iki hükümet arasındaki yakınlığın İttifak Devletlerine de çokça yararı olabilirdi. "... Azerbaycan ve civarına giden bir tek doğru yol vardır, o da bizim arazimizden ve bizim sularımızdan geçer..." cümleleriyle Osmanlı cenahının bakışını ortaya koyan Ahmet Emin, söz konusu yol haricinde başkaca yollar arayışında bulunanların hüsrana uğrayacaklarını beyan etmekteydi (*Vakit*, no. 295, s. 1). Azerbaycan ile Osmanlı çıkarlarını gözetmeyen Kafkasya siyasetinin rasyonel temellerden uzak olduğu da üzerinde düşünülmesi gereken başka bir meseleydi⁷. Kafkasya'da kurulan yeni

---

⁷ Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya, Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü harekâtını engellemeye çalıştı. Almanya İmparatorluğu Genelkurmay Başkanı Paul von Hindenburg, Kafkasya'daki Türk kıtaatının geri alınması için Başkumandan Vekili Enver Paşa üzerinde çokça baskı kurdu (BOA, HR.SYS, no. 2373/1, v. 3, s. 1). Enver Paşa'nın söz konusu baskıyı değişik manevralarla savuşturması üzerine Almanya İmparatorluğu Genelkurmay Başkan Yardımcısı Erich Ludendorff, Osmanlı Ordusu'nda hizmet eden Alman subayları ve askerlerini geri çekmekle tehdit etti (BOA, HR.SYS, no. 2373/1, v. 22, s. 1). Baskı ve

hükümetlerin politik varlığını hesaba katmak zorunda olan Müttefik Devletler, Ahmet Emin'in kanaatince, ekonomik menfaatler hususunda birbirlerine rakip olmayı bırakmalı ve bütün tarafların çıkarlarını gözeten ortak bir siyaset yürütmeliydiler (*Vakit*, no. 295, s. 1).

İstanbul basınının öncü gazetelerinden *Ati*'nin 15 Ağustos 1918'deki sayısında Oğuzoğlu imzasıyla yayımlanan köşe yazısına ise romantik hava egemendi. *Ati* yazarının makalesinde rüzgârların dövdüğü bir yer olduğuna vurgu yapılan Bakü, ufkunda daima İstanbul'a benzer biçimde poyraz ve lodosun estiği zengin bir belde olarak betimlenmekteydi⁸. İhtilallerden sonra ortaya çıkan kaotik ortamda Stepan Şaumyan'ın başında bulunduğu Bolşevikler, Malakanlar, Ermeniler ve diğer fraksiyonların yıkıcı faaliyetlerinin odağı haline gelen Bakü'nün Nuri Paşa komutasındaki askerlerin 30 derece üstündeki sıcaklıkta yaptıkları operasyonla özgürleştirilmesinden kıvanç duyan Oğuzoğlu, bu zaferin Kafkasya'daki ve Hazar Denizi kıyılarındaki Türkler ile diğer Müslüman milletlere abıhayat olacağı kanaatindeydi. Toprak defnesi olarak görülen petrol madenlerinin gerçek sahiplerine iade edildiğini düşünen Oğuzoğlu, Bolşevizm'in de Bakü topraklarından tamamen def edildiğini ileri sürmekteydi (*Ati*, no. 224, s. 1). Oğuzoğlu'nun romantik eğilimler içeren köşe yazısındaki tek gerçeklik, Bolşevizm'in 31 Temmuz 1918 tarihi itibarıyla Bakü muharebe cephesinden süpürülmüş olmasıydı. Bundan sonraki günlerde hızlıca toparlanan ihtilalci örgütlerin sağ fraksiyonlarının oluşturduğu Diktatörlük kuvvetleri ise Kafkas İslam Ordusu muharip unsurlarının birinci taarruzunu geri püskürtebilmişti (5 Ağustos 1918). İstanbul basınına 10 gün sonra zafer olarak yansıyan romantik hava ise Millî Ajans'ın Batum'daki özel muhabirinin çektiği tek cümlelik telgrafnamenin gazetelerin 15 Ağustos 1918'deki sayılarında yayınlanmasıyla tamamen sona erdi. İngilizlerin muharebe cephesine kuvvet sevk etmesinden dolayı Türk kamuoyunun Bakü'nün gerçek kurtuluşunu kutlaması ise bir ay kadar ertelenmiş oldu.

---

tehditlerin işe yaramadığı ortamda Bolşeviklerle anlaşma siyaseti benimseyen Almanya, Brest-Litovsk Muahedenamesine zeyil olarak 27 Ağustos 1918'de Berlin'de akdedilen Sovyet-Alman Mukavelenamesi'nin 14. maddesine dayanarak Bakü şehrini kâğıt üzerinde Sovyet Rusya'ya bırakmayı kabul etti (*Vakit*, no. 325, s. 1). Bakü'nün Kafkas İslam Ordusu askerlerinin süngüsü ile 15 Eylül 1918'de kurtarılması, Osmanlı Devleti ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hesaba katılmadığı bütün planları ve hayalî anlaşmaları geçersiz kıldı.

⁸ Popüler kültürde "rüzgârlar şehri" olarak bilinen Bakü'nün üzerinde lokalize olduğu Abşeron Yarımadası'nda yılın bütün mevsimlerinde şiddetli rüzgârlar eser. Güneyden esen rüzgâra "gilavar", kuzeyden esen rüzgâra ise "hazri" denilir.

Sonuç

Bakü'nün 15 Eylül 1918'deki kurtuluş tarihinden bir ay önce İstanbul gazetelerinde yayımlanan özel haberin üretilme biçimi, içeriği ve haberle ilgili yapılan yorumlar hususunda ulaşılan bulgular şöyle sıralanabilir: Söz konusu haberin masabaşında üretildiği ve doğruluğunun resmî kurumlar katında yeterli düzeyde teyit edilmeden yayımlandığı aşikârdır. Savaş senelerinde yurt dışı haber kaynakları oldukça sınırlı olan İstanbul gazetelerinin eldeki kıt imkânları maksimum düzeyde değerlendirerek haber üretme kaygısı, bahsedilen türden bir haberin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Başkenti ziyaret eden yabancılardan alınan bilgilerin kullanılarak haber üretilmesinin genel eğilim olduğu ortamda, kaynağı Kafkasyalı bir şahıs olan bu haber de İstanbul'un saygın gazetelerinde kendine rahatlıkla yer bulabilmiştir. Haberin üretilme biçimi, asparagas olmakla birlikte okurlarını manipüle ederek kamuoyu oluşturma, müttefik veya muhasım devletlere karşı propaganda yayma amaçlı olmadığı gayet açıktır. Çünkü 5 Ağustos 1918'de yapılan Birinci Bakü Taarruzu'nun başarısız sonucu, muhabere olanaklarının kısıtlı olduğu ortamda İstanbul gazetelerinin 10 gün sonraki sayılarına büyük bir zafer olarak yansımıştır. Kafkasya'daki Alman Askerî Heyeti'nin taarruzun sonuçlarıyla ilgili yanlış beyanda bulunması ve Tiflis'teki Gürcü gazetelerinin yayımladığı asılsız haberleri Osmanlı Devleti'nin başkentine taşıyan Kafkasya Heyeti üyelerinin üstünkörü bilgilendirmeleri, İstanbul gazetelerinin yanlışlığa düşmesine neden olmuştur. Haberin içeriği bir hayli kurmacadır ve gerçeklerle örtüşmeyen enformasyona yer verilmiştir. Özellikle iki cepheden taarruza kalkışan Azerbaycan kıtaatının Bakü'yü özgürleştirilmesi ve Bakü petrol kaynaklarının hasarsız olarak kurtarılması gibi hususlara içerikte yer verilmesi, Türk askerinin Kafkasya'da ilerlemesine muhalefet eden müttefik Almanya'nın yatıştırılmasını amaçlayan proaktif söylemler olarak görülebilir. Sonraki günlerde yanlış olduğu anlaşılan haber üzerine İstanbul gazetelerinde yapılan yorumlar ise bir hayli rasyonel ve tutarlıdır. Bakü'nün gerçek kurtuluş tarihinden sonra bile aktüelliğini koruyan bu kabil değerlendirmelerde Azerbaycan Cumhuriyeti ve Osmanlı Devleti'nin ortak çıkarlarının maksimum düzeyde gözetilmesinin gerekli olduğu ve müttefik devletlerin söz konusu hassasiyetlere uygun siyaset izlemesi gerektiği ifade edilmiştir.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

1.1. BOA (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi)

A.VRK (Sadaret Evrak Kalemi), no. 820/49. Kafkas İslam Ordusu Siyasi Müşavirleri Ali Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu'nun Büyük Rütbeden Nişan ile Taltifleri Hakkında Enver Paşa'nın Maruzatı, 26 Ağustos 1334/26 Ağustos 1918.

HR.SYS (Hariciye Nezareti Siyasi Evrak Kısmı), no. 2373/1, v. 3, s. 1-2. General-Feldmareşal Paul von Hindenburg'un General Hans von Seeckt'e 32418 Numaralı Telgrafı, 10 Haziran 1334/10 Haziran 1918.

HR.SYS, no. 2373/1, v. 22, s. 1-4. Berlin Sefiri İbrahim Hakkı Paşa'dan Varid Olan 421 Numaralı Telgrafnamenin Halli, 1 Temmuz 1334/1 Temmuz 1918.

1.2. BCA (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi)

BCA, no. 930-1-0-0-1-17-1, v. 28-36. İstanbul Konferansı'na Memur Azerbaycan Hükümeti Murahhas Heyeti Reisi Mehmet Emin Resulzade'den Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski'ye 36 Numaralı Rapor, 2 Eylül 1334/2 Eylül 1918.

BCA, no. 930-1-0-0-1-17-1, v. 52-54. İstanbul Konferansı'na Memur Azerbaycan Hükümeti Murahhas Heyeti Reisi Mehmet Emin Resulzade'den Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski'ye 21 Numaralı Rapor, 10 Ağustos 1334/10 Ağustos 1918.

1.3. ATASE, BDH (Millî Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Fonu, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu)

ATASE, BDH, no. 3819-6-69-2. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına Şifreli Telgraf, 8 Ağustos 1334/8 Ağustos 1918.

ATASE, BDH, no. 3822-H-1-1-16. Harp Ceridesi, 15 Eylül 1334/15 Eylül 1918.

ATASE, BDH, no. 3829-45-4. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına Şifreli Telgraf, 8 Ağustos 1334/8 Ağustos 1918.

1.4. TTK, KO (Türk Tarih Kurumu Arşivi, Kâzım Orbay Koleksiyonu)

TTK, KO, no. 1/67. Sadrazam Talat Paşa'ya Şifre, 15 Eylül 1334/15 Eylül 1918.

TTK, KO, no. 12/129. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esad Paşa'dan Başkumandanlık Erkâniharbiye Riyasetine Mevrud 476 Numaralı Şifreli Telgraf, 16 Ağustos 1334/16 Ağustos 1918.

TTK, KO, no. 12/133. Enver Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esad Paşa'ya Telgraf, 12 Ağustos 1334/12 Ağustos 1918.

2. Kaynak Eserler ve Diğer Tarihi Materyaller

Ağaoğlu, S. (2013). *Hayat Bir Macera: Çocukluk ve Gençlik Hatıraları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920: Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları.* (2018). Qiyas Şükürov (haz.) & Vasif Qafarov (haz.). İstanbul: TEAS Yayıncılık.
- Donohoe, M.H. (2016). *İngiltere'nin İran/Azerbaycan Seferi.* Cengiz İ. Çay (çev.). İstanbul: T&K Yayınları.
- Dunsterville, L. (2016). *Dunsterforce Gizli Ordu: Bakü'de İngiliz-Ermeni İşgali.* Cengiz İ. Çay (çev.). İstanbul: T&K Yayınları.
- İmanov, V. (2006). *Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri 1918 (Azerbaycan Belgelerine Göre).* İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Kafkas İslam Ordusu (Azerbaycan Harekâtı). (2020). Nurcan Aslan (haz.) & Nuri Bayrak (haz.) ve Melike Gürler (haz.). *ATBD (Askerî Tarih Belgeleri Dergisi)*, Yıl: 69, 148.
- Kohen, M. (1330/1914). *Türkler Bu Muharebede Ne Kazanabilirler?* İstanbul: Türk Yurdu Kütüphanesi.
- Rüştü. (1934). Büyük Harpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası. *93 Sayılı Askeri Mecmau'nun 34 Sayılı Tarih Kısmı*, İstanbul: Askeri Matbaa.
- Süleyman İzzet. (1936). Büyük Harpte [1334-1918] 15. Piyade Tümeni'nin Azerbaycan ve Şimalî Kafkasya'daki Hareket ve Muharebeleri. *103 Sayılı Askeri Mecmau'nun 44 Sayılı Tarih Kısmı*, İstanbul: Askeri Matbaa.

3. Araştırma Eserleri

- Arslan, O. (2010). *Osmanlı'nın Son Zaferleri: 1918 Kafkas Harekâtı.* İstanbul: Doğan Kitap.
- Görüryılmaz, M. (2015). *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler- 1918.* İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.
- Güler, A. (2021). *Kafkasya: Zafer, İhanet ve Hüzün (1918-1919).* Ankara: Galeati Yayıncılık.
- Karagür, N. S. (2007). *Petrolün Sihirli Dünyası Bakü.* İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Karaköse, N. (2012). *Afrika Grupları Komutanı-Kafkas İslam Ordusu Komutanı-Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil) (Enver Paşa'nın Kardeşi).* İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Kurban, V. (2013). *Nobeller, Nobel Ödülü ve Bakü Petrolleri.* İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Muradaliyeva, E. (2017). *Toprağın Kanı: Bakü Petrolünün Kısa Tarihi.* Uğur Böke (çev.). İstanbul: TEAS Yayıncılık.
- Süleymanov, M. (1999). *Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan.* Bakı: Herbi Neşriyyat.
- Yüceer, N. (1996). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı.* Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

4. Gazete Materyalleri

- “Ağaoğlu Ahmet ve Ali Beyler”, *Sabah*, no. 10231 (10 Mayıs 1334/10 Mayıs 1918), s. 2.
- “Bakü Hakkında”, *Sabah*, no. 10325 (15 Ağustos 1334/15 Ağustos 1918), s. 2.
- “Bakü’nün İşgali”, *İkdam*, no. 7727 (15 Ağustos 1334/15 Ağustos 1918), s. 1.
- “Bakü’nün İşgali Hakkında”, *Tanin*, no. 3476 (15 Ağustos 1334/15 Ağustos 1918), s. 4.
- “Bakü’nün İstirdadı”, *Sabah*, no. 10324 (14 Ağustos 1334/14 Ağustos 1918), s. 1.
- “Bakü Zabt Edildi”, *Vakit*, no. 294 (14 Ağustos 1334/14 Ağustos 1918), s. 1.
- “Bakü’nün Zabtı”, *Haftalık Gazete*, no. 8 (15 Ağustos 1334/15 Ağustos 1918), s. 6.
- “Bakü’nün Zabtı”, *Zaman*, no. 130 (14 Ağustos 1334/14 Ağustos 1918), s. 1.
- “Bakü’nün Zabtı: Azerbaycan Murahhaslarından Birinin Beyanâtı”, *Sabah*, no. 10324 (14 Ağustos 1334/14 Ağustos 1918), s. 1.
- “Bakü’nün Zabtı: Kafkasya’dan Gelen Murahhasların İfadatı”, *Tanin*, no. 3475 (14 Ağustos 1334/14 Ağustos 1918), s. 3.
- “Kafkasya Hakkındaki Müzakerat: Alman-Rus Muahedesinin Kafkasya’ya Aid Maddesi”, *Vakit*, no. 325 (16 Eylül 1334/16 Eylül 1918), s. 1.
- “Kafkasya İşleri Hakkında Mülakat: Ağaoğlu Ahmet Bey’in Muharririmize Mühim Beyanâtı”, *Vakit*, no. 294 (14 Ağustos 1334), s. 1-2.
- “Kafkasya Sulh Müzakeratı”, *Tanin*, no. 3381 (9 Mayıs 1334/9 Mayıs 1918), s. 4.
- “Kafkasya’ya Azimet”, *İkdam*, no. 7633 (10 Mayıs 1334/10 Mayıs 1918), s. 2.
- “Osmanlı Heyet-i Murahhasa Müşavirleri”, *Atı*, no. 130 (10 Mayıs 1334/10 Mayıs 1918), s. 1.
- Ağaoğlu, A. “Kızıl Elmaya Doğru-IV”, *Tercüman-ı Hakikat*, no. 13455 (17 Ağustos 1334/17 Ağustos 1918), s. 1.
- Ahmet Emin. “Bakü’nün İşgali”, *Vakit*, no. 295 (15 Ağustos 1334/15 Ağustos 1918), s. 1.
- Oğuzoğlu, “Bakü’nün Zabtı”, *Atı*, no. 224 (15 Ağustos 1334/15 Ağustos 1918), s. 1.